

Sa`duddîn et-Teftâzânî'nin Ahiret Hayatına Dair Görüşleri

The Opinions of Sa`ad al-Din al-Taftazani on the Eschatology

Ümmügülsüm DAKKAK

Arş. Gör., Dokuz Eylül Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
İzmir | Türkiye
ates.ummugulsu@gmail.com

Res. Assist., Dokuz Eylül University
Faculty of Theology
Department of Basic Islamic Sciences
İzmir | Turkey
orcid.org/0000-0002-8752-168X

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Araştırma Makalesi
Geliş Tarihi | 20 Mart 2022
Kabul Tarihi | 16 Haziran 2022
Yayın Tarihi | 30 Haziran 2022

Article Types | Research Article
20 March 2022
Accepted | 16 June 2022
Published | 30 June 2022

Bu makale Sa'duddin Et-Teftâzânî'nin Meâda Dair Görüşleri adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir. Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, 2017.

This article, was produced from the master thesis Sa'duddin Et-Teftâzânî's Views on the Life of the Hereafter. Tokat Gaziosmanpaşa University, 2017.

Atıf | Cite as:

Dakkak, Ümmügülsüm. "Sa`duddîn et-Teftâzânî'nin Ahiret Hayatına Dair Görüşleri [The Opinions of Sa`ad al-Din al-Taftazani on the Eschatology]". *Tokat İlmîyat Dergisi* | *Tokat Journal of İlmîyat* 10/1 (Haziran | June 2022), 277-297.
<https://doi.org/10.51450/ilmiyat.1088586>

İntihal | Plagiarism:

Bu makale, iThenticate aracılığıyla taranmış ve intihal içermediği teyit edilmiştir.
| This article, has been scanned by iThenticate and no plagiarism has been detected.

Copyright ©

Published by Tokat Gaziosmanpaşa University Faculty of Islamic Sciences. Tokat | Turkey.
<https://dergipark.org.tr/ilmiyat>

The Opinions of Sa'ad al-Din al-Taftazani on the Eschatology

Abstract: In this study, which aims to examine how the subject of belief in the hereafter, which is one of the basic belief principles, is understood by Sa'ad al-Din al-Taftazani, and the life that will take place immediately after death and its evidences are discussed, the stages that will take place in the hereafter are mentioned, and opinions about the doomsday and its portents are not included. In addition, after conveying some of the views of sects such as Ahl al-Sunnah and al-Mu'tazilah and philosophers on the life in the hereafter, Taftazani's thoughts on the relevant issue and his answers to the objections made on this subject are expressed. When his views on the hereafter life are carefully examined, it is seen that he put forward his thoughts by answering al-Mu'tazilah on some issues. In the section of Sharh al-Ma'qāsid named as ma'ad the stages of life after death, ba'ath, resurrection, return of the deceased, life in the grave, the present existence of heaven and hell, its place and eternity, and intercession issues are examined. Taftazani did not include mentions of the apocalypse in the ma'ad section, unlike modern books on the life of the hereafter. Taftazani says that the detailed explanation of the interrogation, şirāt, mizan, ba'ath heaven-hell states related to the hereafter, and similar issues related to the hereafter are mentioned in the Qur'an and the Sunnah. He mentions that such matters are related to ma'ad, that it will be realized as stated in the book and sunnah, that the ummah has agreed on them and that it is wājib to confirm them. Taftazani explained the question, blessing and torment of the grave interrogation that will take place in the intermediate realm, and stated that the first thing a person will encounter in the grave is the questions to be asked by Munkar and Nakir, and that this is unanimously accepted by the scholars. Taftazani mentioned his main explanations on this subject together with the torment in the grave. He considered the existence of torment in the grave to be true, as well as a sign of the existence of blessings. As a result, the situation in the grave is possible and its occurrence is fixed; He also stated that the book and the sunnah also describe them. Taftazani said that the stages such as ba'ath resurrection, and intercession that will take place in the hereafter are true, that only things that were destroyed can be brought back into existence, that it is permissible to return the material with the same or like it, and that something God created for the first time is second nature. He specifically meant the resurrection bodily by ma'ad and sometimes mentioned ḥaşr as a synonym for ba'ath and used the word ḥaşr in his works to include both the meaning of ba'ath's and ma'ad. He also accepted the bodily resurrection, saying that he could create it more easily than the first. Taftazani did not make a different statement from the narrations regarding the issue of account and the Qur'an and the Sunnah, he said that it is necessary to believe in the existence of a book in which deeds are written and the angels of Kirāman Kātibīn and he stated that the scale will be realized by weighing the sheets on which the deeds are written. Saying that the mizan represents justice, and that the şirāt is one of the states of the hereafter, he accepted that it is a bridge that is thinner than a hair, sharper than a sword, that the people of Paradise will pass over and escape, and that the people of Hell will slip and fall, and that it is a bridge stretching over Hell. Regarding Shafa'ah, Taftazani said that intercession is permissible for a person who commits a major sin, whether at the time of committing a sin, at the place of Judgment or after entering Hell, and that there are reports that can be called mutawātir. He accepted the existence of heaven and hell and deemed it necessary to believe in them. That heaven and hell have been created now and will not perish forever and that there has been consensus on the matter; that heaven and hell are eternal together with their contents, and that some

Muslims, sinners, will go to heaven after suffering punishment; because, with its eternity dimension, he states that Hell was created for unbelievers, that minor sins will be completely forgiven and major sins will be forgiven after repentance.

Keywords: Kalam, Taftazani, Grave, Resurrection, Heaven-Hell.

Sa`duddin et-Teftâzânî'nin Ahiret Hayatına Dair Görüşleri

Öz: Temel inanç esaslarından biri olan ahirete iman konusunun, Sa`duddin et-Teftâzânî tarafından nasıl anlaşıldığını incelemeyi hedefleyen bu çalışmada, ölümden hemen sonra gerçekleşecek olan hayat ve delilleri ele alınarak, ahiret evresinde yaşanacak aşamalardan bahsedilmiş, kıyâmet ve alâmetleri ile ilgili görüşlere ise yer verilmemiştir. Ayrıca Ehl-i Sünnet ve Mu`tezile gibi mezheplerin yine filozofların ahiret hayatına dair görüşlerinden bazılarını naklettikten sonra Teftâzânî'nin ilgili konu hakkındaki düşünceleri ve bu hususta yapılan itirazlara verdiği cevapları zikredilmiştir. Teftâzânî'nin ahiret hayatına dair görüşlerine dikkatlice bakıldığında bazı meselelerde Mu`tezile'ye cevap vermek suretiyle düşüncesini ortaya koyduğu görülmektedir. Teftâzânî, Şerhu'l-Makâsîd adlı eserinin meâd olarak isimlendirdiği bölümünde, ölüm ötesi hayatın evrelerini, ba`s ve haşr, ma`dumun iadesini, kabir hayatını, cennet ve cehennem şu an var olup olmadığını, yerini, sonsuzluğunu ve şefaaf mevzularını incelemiştir. Ayrıca o, ahiret hayatını anlatan modern kitaplardan farklı olarak kıyâmet bahislerine meâd bölümünde yer vermemiştir. Teftâzânî, ahiret ile ilgili sorgu-suâl, sırât, mîzân, cennet-cehennem hallerinin ayrıntılı izahının ve bunun gibi ahiretle ilgili meselelerin kitap ve sünnette geçtiğini ve Hz. Peygamber (s.a.v.)'in de ifade ettiği gibi gerçekleşmesinin mümkün olan haller olduğunu ve bunlara inanılması gerektiğini söylemektedir. Ayrıca bu konuların meâd ile ilgili meseleler olup kitap ve sünnetin belirttiği şekilde gerçekleşeceğinden şüphe duyulmayacağını, ümetin bunlarda icma ettiğini ve bunları tasdik etmenin vâcib olduğunu zikretmektedir. Teftâzânî, kişinin kabirde karşılaşacağı ilk şeyin Münker ve Nekîr tarafından sorulacak sorular olduğunu söyleyerek bunun âlimler tarafından ittifakla kabul edildiğini dile getirmiştir. Kabir nimeti için özel bir başlık ayırmayan Teftâzânî, bu konudaki asıl açıklamalarını kabir azabı ile birlikte zikretmiştir. Kabirde azabın varlığının hak oluşunu aynı zamanda nimetinin varlığına da bir işaret kabul etmiştir. Teftâzânî, ahirette gerçekleşecek olan ba`s, haşr, şefaaf gibi safhaların hak olduğunu, bu konuda sadece yok olan şeylerin tekrar var edilebileceğini, ma`dumun aynı ile ya da misliyle iadesinin câiz olduğunu söylemiştir. O, meâd ile özeldir haşr-ı cismânîyi kastetmiştir. Haşr-ı cismânîyi de bazen ba`s ile eş anlamlı olarak zikretmiştir. Allah'ın ilk kez yarattığı bir şeyi ikinci defa daha kolay yaratabileceğini söyleyerek cismânî haşrî de kabul etmiştir. Teftâzânî, hesap ve amel defteri meselesinde nakillerin belirttiğinden farklı bir beyanda bulunmamış, amellerin yazıldığı bir defterin ve Kirâmen Kâtibin meleklerinin varlığına inanılması gerektiğini söylemiş ve mîzânın da amellerin yazıldığı sahifelerin tartılması suretiyle gerçekleşeceğini ifade etmiştir. Mîzânın adaleti temsil ettiğini, sırâtın, ahiret hallerinden olduğunu söyleyerek onun sahih hadiste geçtiği üzere kıldan ince, kılıçtan keskin, cennet ehlinin üzerinden geçip kurtulacağı, cehennem ehlinin ise ayaklarının kayıp düşeceği, cehennemin üzerine uzanan bir köprü olduğunu kabul etmiştir. Şefaaf hususunda Teftâzânî, ister günah işleme anında, ister mahşer yerinde ister cehenneme girdikten sonra olsun büyük günah işleyen kimse için şefaatin câiz olduğunu ve bu konuda mütevâtir denilecek haberlerin var olduğunu söylemiştir. O, cennet ve cehennem varlığını kabul etmiş ve bunlara inanılmasını gerekli görmüştür. Cennet ve cehennem şu an yaratılmış olduğunu ve ebediyen

yok olmayacağını ve konuda icma oluştuğunu; cennet ve cehennemin içindekilerle birlikte ebedi olduğunu, günahkârlar Müslümanların bazılarının ise azap gördükten sonra cennete gideceğini; çünkü ebedilik boyutuyla cehennemin kâfirler için yaratıldığını, küçük günahların mutlak anlamda affolacağı ve büyük günahların da tövbeden sonra affolacağı noktasında ittifak olduğunu belirtir.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Teftâzânî, Ahiret, Ba`s, Cennet-Cehennem.

Giriş

İnsan, içgüdüsel olarak sürekli sonsuz bir âlem arayışında olmuştur. Vahiy aracılığıyla dinler, insanlığın bu ebediyet ihtiyacını ahiret inancıyla gidermektedir. Bu bağlamda Müslümanların ana çoğunluğunu oluşturan Ehl-i sünnet'in önde gelen kelimcilerinden Teftâzânî'nin konuya ilişkin görüşleri, ahiret hayatının anlaşılmasında ve anlatılmasında ayrı bir önemi haizdir. Teftâzânî, ahirete dair meselelerde filozofların, Mu`tezile'nin ve diğer kimi mezheplerin eleştirisi ve itirazlarına hem aklî hem naklî deliller getirmek suretiyle cevaplar vermiştir. O, kıyâmet ve alâmetleri konusunu eserlerinin meâd bölümünde ele almamış, bu mevzuyu ahirete dair meseleler arasında zikretmemiştir. Kıyamet mevzusuna sadece *Şerhu'l-Akâid* adlı eserinde iki paragraf şeklinde yer vermiştir. Ahiret hayatına dair yapılan çalışmalarda "rü'yetullah" konusunu inceleyenler var ise de o bu konuyu meâd başlığı altında ele almamış, meseleye *Şerhu'l-Makâsid* adlı eserinin ilahiyat kısmında değinmiştir. Bu çalışmada Teftâzânî'nin *Makâsid*, *Şerhu'l-Makâsid*, *Şerhu'l-Akâid* ve *Tehzibu'l-Mantık ve'l-Kelâm* adlı eserlerinden hareketle meâda dair görüşleri ele alınmaya çalışılmıştır. Böylece ahiret hayatına dair çalışmalar arasında ele alınmamış olan Teftâzânî'nin görüşleri içerik analizi yöntemi kullanılarak ortaya konulmuş olacaktır.

1. Berzah Âlemi

Teftâzânî, eserlerinde berzah âlemi başlığı altında, kabir sorgusunu, azabını ve nimetini açıklamıştır.

1.1. Kabir Suâli

Kabir hayatı diğer adıyla berzah âlemi kişinin kabre konulması ile başlar. Berzah âlemindeki suâl “kabir suâli”, nimet “kabir nimeti”, azap da “kabir azabı” olarak isimlendirilir. İnsanın kabirde karşılaştığı ilk şey, Münker ve Nekîr adı verilen -sözlükte “bilinmeyen, tanınmayan, değişik kılık ve kıyafette olan” manalarına gelen- iki sorgu meleşî tarafından sorulan sorulardır. Bu sorular Rabbi, dini ve peygamberi hakkındadır.¹

Münker ve Nekîr'in kabirde insanları sorguya çekecekleri, Müslüman âlimler tarafından ittifakla kabul edilip bu konuyla alakalı sahih hadisler nakledilmiştir. Bunlar tek tek mütevâtir derecesine ulaşmamasına rağmen mana yönünden mütevâtir kabul edilmiş ve inkârı sapıklık olarak değerlendirilmiştir.² Bu haberler birbirini tamamlamakta ve kabir suâlinin gerçekleşeceğini bildirmektedir.³ Ayrıca bu konuda icmâ da hasıl olmuştur. Kabir suâli konusunda naslarda haber verilen hallerin hepsi aklen mümkün olup, gerçekleşmesini imkânsız kılan bir durum olmaması sebebiyle bunları haber verildiği şekli ile kabul etmek vâciptir.⁴ Teftâzânî de Münker ve Nekîr isimli meleklerin kabre gelip sorguya çekeceğini ve kişiye Rabbi, dini ve peygamberi hakkında sorular soracağını ifade ederek bunun sem'î delillerle sabit olduğunu savunur.⁵

Nesefî tefsirinden hareketle, İbrahim Suresi 27. ayette⁶ geçen “sağlam söz ve kararlı davranış” ile kastedilen, kişiye kabirde doğru cevabın verdirilmesi ve kişinin ahiret hayatında inancı ile sabit kılınması şeklinde anlaşılmaktadır.⁷ Ömer en-Nesefî (ö. 537/1142) *et-Teysir fi't-Tefsir* adlı eserinde aynı ayetin kabir hayatına dair olduğunu ifade etmiştir. Ona göre sağlam söz ile halis tevhid ve tevhid üzere olma ve de bu söz üzere sa-

¹ Sa'uddîn Mesud b. Ömer b. Abdillâh, *Şerhu'l-akâid* (Pakistan: Mektebetu'l-Buşrâ, 1431/2009), 242-244; a.mlf., *Şerhu'l-akâid*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yay. 1982), 226; a.mlf., *Tehzîbu'l-mantik ve'l-keîâm* (Kahire: Matbaatü's-Saade, 1331/1912), 107; Şerafeddin Gölcük-Süleyman Toprak, *Kelâm: Tarih, Ekoller, Problemler* (Konya: Tekin Kitabevi, 2016), 439.

² Teftâzânî, *Şerhu'l-akâid*, 242-244; Toprak-Gölcük, *Kelâm: Tarih, Ekoller, Problemler*, 439.

³ Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm b. Ebî Bekr, *el-Milel ve'n-nihal* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1395/1975), 1/102-103.

⁴ Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh, *Kitâbu el-fikhu'l-ekber*, nşr. Muhammed b. Abdurrahman Elhamis (Birleşik Arap Emirlikleri: Mektebetu'l-Furkân, 1420/1999), 65; Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed, *el-Iktisâd fi'l-itikâd*, haz. İbrâhim Agah Çubukçu, Hüseyin Atay (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1382/1962), 202.

⁵ Teftâzânî, *Şerhu'l-akâid*, 242.

⁶ *Kur'an Yolu* (Erişim 23 Mayıs 2022), İbrahim 14/27.

⁷ Ebû'l-Berekât Hâfizüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd, *Tefsîru'n-Nesefî*, thk. Yusuf Ali Bedivi (Beyrut: Dârü'l-Kelîmî't-Tayyib, 1419/1998), 2/172.

bit kalma kastedilmiştir. Ayetin devamında gelen ahirette kısmında ise Münker ve Nekîr'in sorularında sabit ve sağlam söz üzere kalmak şeklinde yorumlamıştır.⁸ Teftâzânî de bu ayetin kabir azabı hakkında nazil olduğunu dile getirmiş ve aynı ayeti, mü'minlere kabre konulduğunda rabbi, dini, peygamberi hakkında sorulduğunda, rabbinin Allah, dininin İslâm ve Peygamberinin de Muhammed olduğunu söyleyeceğini sonuç olarak da sağlam ve doğru bir söz vermiş olacağını ifade etmiştir.⁹

1.2. Kabir Azabı ve Nimeti

Teftâzânî eserlerinde kabir nimeti için özel bir başlık ayırmamış, bu konudaki asıl açıklamalarını kabir azabı başlığı altında incelemiş, kabir sorgusu ve azabına delâlet eden nasların kabir nimeti için de geçerli olduğunu söylemiştir. Yine ona göre, kabirde azabın varlığının hak oluşu aynı zamanda nimetin varlığına da bir işarettir. Salih mü'minler kabirde mükâfatlandırılacaktır.

Kabirde kâfirlerin ve Allah'ın azap görmesini dilediği bazı asi mü'minlerin Allah'ın murat ettiği bir kısım yollarla azap görmesi, salih kulların da mükâfatlandırılması ve Münker-Nekîr'in kabirde sorguya çekecek olması sem'i delillerle sabit olup inanılması gereken hususlardandır.¹⁰

Teftâzânî, "Allah yolunda öldürülenleri sakın ölüler sanma. Bilakis onlar didirler, Rableri katında Allah'ın lütfundan kendilerine verdiği nimetlerin sevinçini yaşayarak rızıklandırılmaktadırlar."¹¹ ayetini kabir nimetinin varlığına¹² "(Öyle bir) ateş ki, onlar sabah-akşam ona sunulurlar."¹³ ayetinde anlatılan Firavun'un durumunu ise kabir azabına delil getirmiştir. Burada sabah-akşam ateşe sunulma olayının kıyâmetten önce olduğunu düşünen müellif, "... Firavun ailesini azabın en şiddetlisine sokun"¹⁴ ayetini buna delil getirmekte, buradan hareketle ateşe sokulma olayının kabirde gerçekleşeceğini ifade etmektedir. "أَعْرِفُوا فَاذْخُلُوا نَارًا" ayetindeki "fâ"nın da fâ-i takibiyye

⁸ Ebû Hafs Necmeddîn Ömer b. Muhammed, *et-Teysîr fi't-tefsîr*, thk. Mâhir Edîb Habûş, vd. (İstanbul: Dâr el-Lubâb, 1441/2019), 9/135-136.

⁹ Teftâzânî, *Şerhu'l-akâid*, 227; Teftâzânî, *Şerhu'l-makâsîd*, thk. Abdurrahman Umeyre (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1410/1989), 5/111-117. Ayrıca kabirde sorgunun olacağına dair nakli deliller için bk. Ebû'l-Hüseyn b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *Sahihi Müslim* (Kahire: Dâru İhyâi Kütübi'l-Arabî, 1375/1955), "Cennet ve Sıfat", 67; "Cennet", 17, 70-72; Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb, *es-Sunenu'l-Kübrâ*, nşr. Abdulgaffâr Süleyman el-Bundârî, Seyyid Kusrevî Hasan (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411/1991), "Cenâiz", 115; Muhammed b. İsa b. Sevre, *Sünenü't-Tirmizî*, nşr. Muhammed Fuad Abdulbâki (b.y.: y.y.: 1396/1976), "Cenâiz", 70, "Kıyâme", 26.

¹⁰ Teftâzânî, *Şerhu'l-akâid*, 226; a. mlf., *Tehzîbu'l-mantık ve'l-keîlâm*, 107.

¹¹ Âl-i İmran, 3/169-170.

¹² Teftâzânî, *Şerhu'l-makâsîd*, 5/111; Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es- Seyyid eş-Şerîf, *Şerhu'l-mevâkif*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1437/2015), 3/604.

¹³ el-Mü'min, 27/46.

¹⁴ el-Mü'min, 27/46.

olduğunu, böylece fâ ile ölümden hemen sonra cezaya düşer olacağı ve kabirde azap göreceğinin kastedildiğini savunmaktadır.¹⁵ Ayrıca “Onlar günahları yüzünden suda boğuldular; peşinden cehenneme sokuldular; kendilerine Allah’tan başka yardımcı bulamadılar.”¹⁶ ayetini de kabirde azabın olacağına göstergesi olarak yorumlamıştır.¹⁷ Hz. Peygamber (s.a.v.)’in “Kabir cennet bahçelerinden bir bahçe veya cehennem çukurlarından bir çukurdur.”¹⁸ hadisi de kabir azabının delilidir diyen Teftâzânî, bu konudaki hadislerin mana bakımından mütevâtir olduğunu ifade etmiştir.¹⁹ Teftâzânî kabir azabı ile ilgili itirazları da incelemiştir. Bu itirazlar şöyledir:

Kabirde hayat bulunsaydı sonrasında muhakkak bir ölüm gelecek böylece cennetten evvel iki ölüm gerçekleşirdi. Yine kabirde bir diriltme olacak olsaydı; bunlardan biri dünyada, ikincisi kabirde, son olarak da haşirde olacak şekilde üç tane diriltme olurdu diyerek kabir azabı ve sorgusunu, “Orada ilk ölümlerinden başka bir ölüm tatmayacaklar.”²⁰, “Onlar da şöyle derler: Ey Rabbimiz! Bizi iki defa öldürdün, iki defa da dirilttin.”²¹ ayetlerini delil getirerek, kabul etmeyenlere, Teftâzânî şu şekilde cevaplar vermiştir:

Bir veya iki diriltmenin olması ikinci ve üçüncüsünün gerçekleşmeyeceği manasına gelmez. “Allah sizi diriltecek” beyanı ile ahiretteki diriliş kastedilmiştir. Bu, kabirdeki diriliş olarak düşünülemez. Çünkü Teftâzânî, kabirdeki durumun gizli olup etkisinin zayıf olmasından ötürü imana teşvik, küfre karşı bir uyarı bağlamında zikredilmesinin uygun olmadığına inanır.

“Bizi iki kere dirilttin iki kere öldürdün” ayetiyle de dünya ve kabirdeki diriliş kastedilmiş ahiretteki diriliş zaten göz önünde olduğu için zikredilmemiştir. Yine iki diriltmenin kabirde ve haşirdeki diriltme de olduğu söylenebilir.

Kabir sorgusu ve azabı ile ilgili bir diğer itiraz onun aklî olarak delillendirilmesi konusundadır. “Acı, haz ve konuşma gibi arazlar mizaca ve bünyeye bağlı olan hayatla gerçekleşir. Ölünün hareketsiz olması ve ko-

¹⁵ Teftâzânî, *Şerhu'l-makâsîd*, 5/111-117; a. mlf., *Şerhu'l-akâid*, 227; a. mlf., *Tehzibu'l-mantık ve'l-keîâm*, 107; Cürçânî, *Şerhu'l-mevâkıf*, 3/604; Yusuf Şevki Yavuz, “Azap”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 4/303.

¹⁶ Nuh, 71/25.

¹⁷ Teftâzânî, *Şerhu'l-makâsîd*, 5/111-117; a. mlf., *Şerhu'l-akâid*, 227; a. mlf., *Tehzibu'l-mantık ve'l-keîâm*, 107; Yavuz, “Azap”, *DIA*, 4/303.

¹⁸ Tirmizi, “Kıyâme”, 26.

¹⁹ Teftâzânî, *Şerhu'l-makâsîd*, 5/113-114; a. mlf., *Şerhu'l-akâid*, 227; a. mlf., *Tehzibu'l-mantık ve'l-keîâm*, 107; Ayrıca Teftâzânî'ye göre, Hz. Peygamber (s.a.v.)’in iki kabir yanından geçerken o ikisi azap görüyor, idrardan sakının zira kabir azabının çoğu ondadır buyurması, ölü kabre konulduğu zaman ona cennet veya cehennemde kalacağı yerin gösterilmesi (Müslim, Cennet, 17; Tirmizi, Cenâiz, 71;) tevatür derecesine ulaşmış haberlerdir.

²⁰ Duhan, 44/56

²¹ el-Mü'min, 27/11.

nuşamaması, dar bir yere defnedilerek oturacak yer bulamaması, yakılıp küllerinin savrulması gibi durumlardan ötürü azap görmesi aklen mümkün değildir.” diyen kimseye Teftâzânî şöyle cevap vermiştir:

Doğru söyleyen peygamberin bunu haber vermesi akla uygun olması için yeterlidir. Hayatın olması için bünye şart koşulsu bile insandan geriye kalan aslî cüzlerin bünyeyi oluşturması, sorgu ve azabın ruha veya aslî cüzlere olması, bu azabı da bakanın görmemesi akla aykırı değildir. Allah’ın dilerse ölünün oturabileceği kadar kabri genişletmesi de aklen mümkündür.²²

Teftâzânî, Mu’tezilî âlimlerin, “ölen kimse taş, toprak gibi hayat ve idraki olmayan cemâdât haline gelmiştir, bu haldeyken kişiye azap edilmesi mümkün değildir”, söylemine itiraz ederek Allah’ın ölen kimsenin bedeninde azabın acısını veya nimetin tadını ister bütün parçalarında ister bazı parçalarında hissedecek kadar bir hayat yaratmasının mümkün olduğunu söylemektedir.²³ Azabı tatması için ölen kişinin bedenine ruhun tekrar iade edilmesi zorunlu değildir.²⁴

Teftâzânî, kabir azabı ve sorgusunu aklın kabul edemeyeceğini iddia eden filozofların düşüncesini aktarıp buna da cevap verir. Onlara göre, “idraklerin gerçekleşmesi hayatın bulunmasına bağlıdır, hayatın bulunması da bünye ve mizacın varlığına bağlıdır. Belki orada oturulması tasavvur olunamayan dar bir yere defnedilir. Belki yakılır, rüzgâr küllerini savurur. Biz ölüyü veya katledilen adamı uzun bir müddet hareketsiz kalmış olarak görür, ölen kişideki lezzet veya acının izlerini göremeyiz, bu durumda görebildiğimiz kısım ile kabir azabını ve sorgu suâlini nasıl akledebiliriz?”

Teftâzânî bu itiraza bir genel bir de tafsili şekilde cevap vermiş ve genel olarak, “Bu şekilde bazı şeyleri uzak görmek, diğer harikulade olaylarda olduğu gibi bu şeylerin, bu olayların gerçekleşemeyeceği anlamına gelmez, bir de bu durum Hz. Peygamber (s.a.v.)’in haber vermesi ile sabit ise onu tasdik etmek gerekir” demiştir. Tafsili olarak verdiği cevap ise şöyledir: Kabirde ölüye hayat verilebilir bu durum aslî cüzlerin hayat bulunmasına engel değildir. Yani kabir azabının bulunmasını ve sorgunun ruha veya aslî cüzlere olmasını engelleme söz konusu değildir. Bakan gözler onu göremediği gibi Kadir-i Muhtar olan Allah onun kabrini de oturabileceği şekilde genişletebilir. Allah dileseydi onların hallerini bize ve cinlere gösterebilirdi ama bizim açımızdan hikmet gereği böyle olması daha

²² Teftâzânî, *Şerhu’l-makâsîd*, 5/114-115; a. mlf., *Tehzibu’l-mantık ve’l-keîâm*, 107; Teftâzânî, *Makâsîdu’l-Kelâm fî Akâidi’l-İslâm Kelâm İlminin Maksatları* çev. İrfan Eyibil (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1441/2019), 674-676.

²³ Teftâzânî, *Şerhu’l-akâid*, 227.

²⁴ Teftâzânî, *Şerhu’l-akâid*, 228; a. mlf., *Tehzibu’l-mantık ve’l-keîâm*, 107.

iyidir.²⁵ Böylece, zaruri olarak ölünün kabirde elemi hissetmek ve lezzeti tatmak için yeteri miktarda bir hayatının olduğu ispat edilebilmektedir.²⁶ Teftâzânî, kabir ahvalinin haddizatında mümkün ve bunun vukuunun sabit olduğunu; kitap ve sünnetin de bunları tasrih ettiğini dile getirmiş olmaktadır.²⁷

2. Ahiret Hayatının Evreleri

Ahirete iman, İslâm akâidinin ulûhiyyet, nübüvvet ve meâddan oluşan üç sacayağı diye bilinen temel esaslarından biridir. Ahirete imanla, Allah'a ve peygamberlere iman arasında önemli bir bağ mevcuttur ki Allah'ın varlığına, birliğine ve peygamberler gönderdiğine inanmanın sonucu olarak, insanların sorumlu olduklarına ve sorumluluklarının karşılığını görecekleri bir hayatın var olduğuna inanmayı zorunlu kılmaktadır. Gayba taalluk eden bir konu olan ahiret hayatının kesin ispatı akıl ve müşâhede ile değildir. Bu yüzden ona naslarla, Kur'ân ve hadislerde vârid olduğu şekliyle iman etmek gerekmektedir. Bu durum elbette Ahiretin imkanının ve gerekliliğinin akıl ile ispat edilebilir olması gerçeğine aykırı değildir.

Klasik kelâm ve felsefe kitaplarında ahiret bahisleri meâd bölümünde ele alınmaktadır. Meâd, ölümlerin ikinci defa sûra üflendikten sonra hayata dönmeleri, dünyada yaptıkları şeylerin hesabını vermek için mahşer alanında toplanmalarıdır. Varılacak, dönülecek yer, dönüş yeri, ahiret açısından insanların döndüğü nokta demektir.²⁸ Teftâzânî'ye göre "meâd" kelimesi, mastar veya ism-i mekân bir kelimedir, "عود"/ "a-v-d" kelimesi ise hakikatte bir şeyi olduğu hal üzerine döndürmektir. Teftâzânî, bununla kastedilen bir şeyin yok olmasından sonra varlık sahasına tekrar döndürülmesi ve bedeninin cüzlerinin ayrışmasından sonra birleştirilmesi, ölümden sonra hayata döndürülmesi, başka bir ifade ile ölümlerle bedenden ayrılan ruhların tekrar bedenlere iade edilmesi olarak açıklar. Teftâzânî, Felsefecilere göre felsefecilerin ruhanî dirilişin, dirilişi ruhların bedenle alakalarından soyutlanarak veya bağlı oldukları karanlıklardan soyutlanarak asıl oldukları şey üzerine döndürülmesi şeklinde algıladıklarını ifade eder.²⁹ Teftâzânî, ahiret ile ilgili sorgu-suâl, sırât, mîzân, havz, cennet-cehennem hallerinin ayrıntılı izahının ve bunun gibi ahiretle ilgili meselelerin, kitap ve sünnette geçtiğini ve Hz. Peygamber (s.a.v.)'in

²⁵ Teftâzânî, *Şerhu'l-makâsîd*, 5/116.

²⁶ Teftâzânî, *Şerhu'l-makâsîd*, 5/117; a. mlf., *Tehzibu'l-mantık ve'l-keîâm*, 107.

²⁷ Teftâzânî, *Şerhu'l-akâid*, 226, 228; a. mlf., *Tehzibu'l-mantık ve'l-keîâm*, 107; Teftâzânî, *Şerhu'l-makâsîd*, 5/111.

²⁸ Selim Özarslan, *İslâm'da Ölüm ve Diriliş Öğretisi* (Konya: İnci Ofset, 2001), 146.

²⁹ Teftâzânî, *Şerhu'l-makâsîd*, 5/82.

de ifade ettiği gibi gerçekleşmesinin mümkün olan haller olduğunu ve bunlara inanılması gerektiğini söylemektedir. Bu gibi konularının meâd ile ilgili olduğunu, kitap ve sünnetin belirttiği şekilde gerçekleşeceğini, ümmetin bunlarda icma ettiğini ve bunları tasdik etmenin vâcib olduğunu zikretmektedir.³⁰

2.1. Ölümünden Sonra Diriliş (Ba`s-Haşır)

Ahiretin evrelerinden biri de ba`s-haşırdır. Ölümünden sonraki dirilişi ifade etmek için kullanılan kavramlar arasında haşır, neşir, ba`s kelimeleri de zikredilmektedir. Ba`s ise bunlar arasında en yaygın kullanılan terimdir.<sup>31</sup> Ölümünden sonra dirilişin nasıl olacağını anlamak için yok olan bir şeyin nasıl tekrar varlığa geldiğini kavramak gerekmektedir, işte tam da bu yüzden Teftâzânî meseleye ilk olarak ma`dumun iadesini anlatarak başlamıştır.

2.1.1. Ma`dumun İadesi

Kelâm âlimlerinin çoğu, aslî maksatlarda şüphelerin giderilmesi noktasında kafa yormuş ve faydalı deliller bulmuşlardır. Kelâm âlimleri, “ma`dumun iadesi, cüz’ün ve halâ’nın (boşluğun) sübutu yani var olduğu, âlemin fenâsının (yokluğunun) doğruluğu, mu`cizenin cevazı, âlemin kıdemi, (ma`dumun) cismânî kuvvete benzemesinin gerekliliğinin iptali ve aynı şekilde kabir azabı, haşır, cennet ve cehennemde ebedî kalma” gibi konularda ve diğer ihtilafli mevzularda da şüphe giderme ve delillendirme yöntemini sürdürmüşlerdir. Teftâzânî, ma`dumun iadesi meselesinin meâd³² konuları arasında biraz daha derinleşmeyi gerekli kıldığını, fenâ (yokluktan sonra varlık) yoluyla meâdın ispatı noktasında önemli bir mesele olduğunu söylemektedir.³³

Teftâzânî, kelâm âlimlerinin cumhurunun ma`dumun iadesinin mutlak manada cevâzına inandığını, filozofların ise ma`dumun iadesini kabul etmediğini söylemektedir. Mu`tezilî âlimler cevherlerin iadesini kabul ederken arazlar hakkında ise iki farklı fikir beyan etmişlerdir. Bir kısmı ma`dumun iadesini arazlarda kabul etmemiş, bir diğer kısım ise sesler, iradeler, istek ve arzular gibi bir vakitte olup başka bir vakitte olmayan, devam etmeyen arazların iadesini mümteni görmüşler ve ilgili nitelik-

³⁰ Teftâzânî, *Şerhu'l-makâsîd*, 5/117.

³¹ İsmail Şık- Nail Karagöz, “Ahiret Hayatı”, ed. İsmail Şık, *Kelâm IV Sistematik Kelâm 2 Nübüvvet Meâd* (191-215) (Ankara: Araştırma Yayınları, 2016), 195.

³² Teftâzânî, meâd ile özelde cesetlerin haşredilmesini/cismânî dirilişi kast etmekte, genelde ise semiyât bahisleri arasında yer alan ahiret hayatı ve bu hayata dair evreleri kast etmektedir. Burada meâd ile kastedilen, ahiret hayatına dair konulardır.

³³ Teftâzânî, *Şerhu'l-makâsîd*, 5/82.

ler dışında kalan arazların iadesini mümkün kabul etmişlerdir. Ayrıca arazları da belirli bir taksime tabi tutmuşlardır. Yine Mu`tezile içerisinde devamlı olan, olmayan, kulun haricinde olan veya dâhilinde olan, mahiyeti bilinen veya bilinmeyen şekilde taksim yapanlar da bulunmaktadır. Mu`tezile içerisinde bazı alimler devamlılığı kulun gücü dâhilinde olan arazların iadesini inkâr ederken, devamlılığı kulun gücünün dışında olan, Allah'ın kudreti ile alakalı olan arazların iadesine cevâz vermişlerdir.³⁴

Teftâzânî, ma`dumun iadesini inkâr edenlere karşı ilzamî ve iknâî deliller sunmuştur. Ona göre meâd mebde/ilk yaratılış gibidir. Hatta mebdenin aynısıdır. Bundan dolayı ma`dumun iadesindeki sözler de meâdla aynıdır. Bir şeyin bir vakitte mümkün, bir vakitte mümteni olması müstahildir. Vakitlerin bir şeyin mümteni veya mümkün olması üzerinde bir etkisi yoktur. Mutlak varoluştan daha hususi olan ikinci varoluş yani ma`dumun iadesi hakkında mümteni denilemez.

2.1.2. Haşr

Teftâzânî, meâd ile özeld e haşr-ı cismânîyi kastetmiştir. Tekrar var etme/meâd ile ilgili görüşler sınırlı sayıdadır. Sıralanacak olursa birinci görüş, ruhu latif bir cisim olarak tanımlayan Müslümanların cumhuru-nun görüşüdür. Onlara göre diriliş sadece cismânî olacaktır. İkinci görüş, metafizikçi filozofların savunduğu dirilişin yalnızca ruhanî olacağı görüşüdür. Halîmî (öl.403/1012), Gazzâlî (öl.505/1111), Ragıb el-İsfehânî (öl.502/1108), Ebû Zeyd ed-Debbûsî (öl.430/1039), Mu`tezilî âlimlerden olan Muammer (öl.215/830), sonraki İmâmiyye, ilim ehlinin çoğunluğu ve pek çok sûfînin savunduğu üçüncü grup dirilişin hem ruhanî hem de cismânî olacağını savunmuş; insanın gerçekte düşünen ruh olduğunu ve beden bu ruhun aleti mesabesinde olduğunu; ruhun beden bozulmasından sonra baki kalacağını, Allah'ın yaratılmışları haşrettiğinde ruhların her birini tıpkı dünyada olduğu gibi bir bedene iade edeceğini iddia ederler. Dirilişi tümüyle reddeden dördüncü grup ise antik doğa filozoflarının içinde yer aldığı hem bedenen hem de ruhen haşrin gerçekleşemeyeceğini savunan gruptur. Beşinci ve sonuncusu da tekrar diriliş konusunda görüş beyan etmeyip susanların yer aldığı gruptur.³⁵

Teftâzânî, tabiatçı filozoflar, sureti ve arazları ile yok olan insanın, görülen bu şekli ile var olduğunu, onun mizaç, güç ve arazlardan oluştuğunu ve bunların ölümle birlikte yok olacağını, ölümden sonra dağılmış

³⁴ Teftâzânî, *Şerhu'l-makâsîd*, 5/82-83; Teftâzânî, *Makâsîdu'l-Kelâm fî Akâidi'l-İslâm Kelâm İlminin Maksatları*, 656; İmâmu'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b.Yûsuf, *Kitâbü'l-İrşâd*, çev. Adnan Bülent Baloğlu, vd. (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1442/2010), 301-303.

³⁵ Teftâzânî, *Şerhu'l-makâsîd*, 5/98; Cürçânî, *Şerhu'l-mevâkıf*, 3/562.

ana maddelerden başka bir şeyin kalmayacağını ve de yok olanın tekrar iadesinin mümkün olmadığını beyan ettiklerini söyler. Galen (öl. 200 [?])³⁶ nefsin mizaç mı yoksa bâkî bir cevher mi olduğu noktasında tereddüt ettiği için bu konuda net bir görüş bildirmemiş/tevakkuf etmiştir. Eğer nefis, mizaç ise ölümle birlikte yok olmaktadır. Bu durumda meâd söz konusu değildir. Nefis, mizaç değil de bâkî bir cevher ise, o zaman meâd gerçekleşir.³⁷ Filozoflar, ahirette verilecek olan yeni bedenün dünyadaki bedenün aynısı olmayacağından yola çıkarak, bedenlerin dirilmesi inancının tenasüh/ruh göçü inancından başka bir şey olmadığını aslında ruhun bir bedenden başka bir bedene göçtüğünü söyleyerek meâda itiraz etmişlerdir. Teftâzânî, ikinci beden, aynı kimsenin birinci bedeninin aslî cüzlerinden yaratılmış olmasaydı iddianız doğru olurdu ve bedenlerin dirilişine tenasüh denebilirdi, tekrar var edilen ise ilk bedenün aslî cüzlerinden oluşacaktır ve bedenlerin dirileceğinin delili nastır ve akıl sadece bunun imkanını ortaya koymaktadır demiştir.³⁸ Ebû'l-Fazl Fahrreddîn Hüseyin er-Râzî (öl.606/1210) bu meseleyi aydınlatıcı mahiyette şöyle bir açıklama yapmaktadır: “Ruhların hâdis olduğunu ve bedenlere giydirildiğini söyleyenler ile ruhların kadîm olduğunu söyleyen tenasühçüler arasındaki fark, birinin ahirette oluşu, diğerinin bu dünyada oluşudur. Birincileri bunun dünyada değil bilakis ahirette olduğunu kabul ederlerken, tenasühü benimseyenler bunun dünyada olduğunu ifade etmektedirler. Böylece tenasüh görüşünü benimseyenler ahireti, cennet ve cehennemi inkâr etmektedir. Bu ikisi arasındaki farka dikkat etmek gerekmektedir.”³⁹

Teftâzânî, muhakkik felsefecilerle Müslüman ilim adamları meâdın hakikati noktasında hem fikir olduklarını lakin keyfiyeti noktasında farklı görüşleri benimsediklerini, Müslüman bilginlerin çoğunun suyun gülde, ateşin kömürde sirayeti bulunduğu gibi nefsin de insan bedeninde bulunan bir cisim olduğunu kabul etmekle meâdın/haşrin sadece cismânî olduğunu kabul ettiklerini, meâdın mümkün olup gerçekleşeceği hususunda icma bulunduğunu ifade eder.⁴⁰

Gazzali, Ka'bî, Halîmî, Ragıp el-İsfahanî, Bâkılânî, Debûsî gibi İslâm âlimleri de “ruhun bedenlere dönen mücerred bir cevher olduğu” kaidesinden hareketle haşrin hem ruhanî hem de cismânî olacağını savunmuşlardır. Bu görüşü aynı zamanda sûfilerin, Şia'nın, Kerrâmîyye'nin çoğunluğu ile Hristiyanların cumhuru ve tenasüh görüşünü benimseyenler

³⁶ İslâm tıbbını etkileyen, İslâm düşüncesine nefis noktasında önemli etkileri olan ünlü Grek tabip ve filozofu.

³⁷ Teftâzânî, *Şerhu'l-makâsîd*, 5/88-89.

³⁸ Teftâzânî, *Şerhu'l-akâid*, 239-230; a.mlf., *Tehzibu'l-mantık ve'l-keîlâm*, 104-106.

³⁹ Teftâzânî, *Şerhu'l-makâsîd*, 5/90-91.

⁴⁰ Teftâzânî, *Şerhu'l-makâsîd*, 5/88- 90; Cürçânî, *Şerhu'l-mevâkıf*, 3/556.

kabul etmektedir. Teftâzânî, “ruhların mücerret olması meselesi, itikattan bir sapmayı ifade etmez bilakis onu teyit eder ve meâdın ispat yolunu bize açıklar.” demektedir⁴¹

Teftâzânî'nin aktardığına göre Fahreddin er-Râzî (öl. 606/1210) *Nihâyetu'l-ukûl* isimli eserinde, ruhlara nispetle sevap ve ceza türlerini açıklamış ve ruhanî meâdın tahkiki konusunda kapsamlı bir araştırma ortaya koymuştur. Bu konudaki görüşlerini hakikat bakımından ve zahir bakımından şeklinde bir ayrıma tabi tutarak inceleyen Teftâzânî'ye göre, mesele hakikat bakımından ele alınırsa, bir şeyi hak eden ruhtur. Çünkü itaat ve isyan, idrak, irade, fiil ve hareketler üzerine kuruludur. Şayet zahir bakımından ele alınırsa, ilk vücud bulmasından itibaren ölüme kadar var olan cüzleri ile iade edilmesi gerekmektedir. Varlıktan sonra yok olmak, içtimadan sonra dağılmak veya hayattan sonra ölmek imkân dâhilinde olduğu gibi bunun tersi de mümkündür.⁴²

Teftâzânî, cismânî haşre itirazlar yöneltten bazı iddiaları ele alıp onları da cevaplandırmıştır. İlk itiraz şöyledir: “Cismânî meâd noktasında ayetler teşbih, cebr ve kader hakkındaki ayetlerden daha açık ve daha çok değildir. Bundan dolayı bu ayetlerin katî olarak tevîl edilmesi gerekmektedir. Bu aynı şekilde ruhanî meâd, saadete ermiş nefislerin hallerinin beyanı, şekavet ehlinin hallerinin beyanı gibi noktalarda da geçerlidir.” Bu itiraza verilecek cevap açıktır diyen Teftâzânî ayetlerin te'vili, zahiri anlamı kabul edildiğinde bir problem hasıl olursa gerekli olur. Burada herhangi bir sıkıntı yoktur.⁴³

Teftâzânî'nin filozoflar adına yer verdiği ikinci itiraz şöyledir: “Cismânî haşrin kabul edilmesi durumunda bazı sorunlar ve imkansızlıklarla karşı karşıya kalınacaktır. Bunlardan birisi, bir kâfir bir mü'mini yerse, kâfire ait olan cüzler nimetlendirilir veya mü'mine yani itaatkâr olana ait cüzler de azap görür. Ya da şöyle denilirse, eğer bir insan başka bir insanı yerse, yediği insan yiyen insanın bir parçası olup yiyen kişinin vücuduna karışsa; Yaratıcı onları tekrar aynı şekilde yaratacak olsa, yenilen insana ait iken sonra yiyene ait olan o parçalar, ya her iki insanda da yeniden diriltilecek ya da sadece birinde diriltilecektir. Belirli bir parçanın aynı anda iki farklı insanın parçası olması mümkün değildir. Bu yüzden birinci şık imkânsızdır. Sadece birinde diriltilecek olması durumunda ise, insan olduğu gibi diriltiilmiş olmayacaktır. Yiyen ve yenenin birbirine öncelik sonralık bakımından cüz olması da mümkün değildir. Yani bedede-

⁴¹ Teftâzânî, *Şerhu'l-makâsîd*, 5/90.

⁴² Teftâzânî, *Şerhu'l-makâsîd*, 5/81-92. Ayrıca Kur'an ve Sünnet delilleri için bk. Yasin, 36/51,58-59,81; el-İsra, 17/51; el-Kiyâme, 75/3-4; Fussilet, 41/21; en-Nisa, 4/56; Kaf, 50/44; el-Adiyat, 100/9; Tirmizi, “Sıfatu'l-Cennet”, 8, 12; Müslim, “Sıfatu'l-Cennet”, 44.

⁴³ Teftâzânî, *Şerhu'l-makâsîd*, 5/93.

nin olduğu gibi tekrar diriltilmesi mümkün değildir.”⁴⁴ Teftâzânî, yeniden diriltilemenin aslî parçalar olduğunu, gıda yoluyla elde edilen parçalar olmadığını, bu parçaların ömrün başından sonuna kadar varlığını sürdürdüğünü, yenilen insana ait aslî parçaların yiyen insanda fazlalık olduğunu, dolayısıyla da bu aslî parçaların yiyen kimsede değil, yenilen kimsede diriltileceğini savunur.⁴⁵

Filozofların bir diğer itirazı şöyledir: Eğer haşr gerçekse bu ya gayesiz bir şekilde olacaktır ya da Allah’a veya kula dönük bir gaye sebebiyle olacaktır. Haşrin gayesiz olması düşünülemez, bu abestir. Zira Allah’ın fiillerinde abes olmaz. Allah’a dönük bir gayenin olması ise bir eksikliktir, Allah’ın bundan tenzih edilmesi gerekmektedir. Kula dönük gayeye gelince bu da batıl bir şeydir. Çünkü kula dönük bir gaye kula ya acı/elem verilmesi ya da haz/lezzet verilmesiyle olur. Özellikle his âleminde, varlıkta lezzet yoktur. Hazzın yalnızca acının giderilmesinden ibaret olduğu ortadadır. Kula layık olmadığı acının verilmesi hikmetsizliktir. Önce acı verilip sonra bu acının giderilmesi yoluyla kula lezzet verilmesi gaye olmayacağı gibi hikmet ile de bağdaşmamaktadır. Haşr-i cismânî ister yok olduktan sonra tekrar icad ile ortaya çıkma şeklinde olsun, isterse ölümden sonra parçalanma veya dağılmadan sonra bir araya toplanma şeklinde olsun bunun imkânsız olduğu ortadadır. Teftâzânî bu itiraza, dirilişte bir gayenin olmasına gerek yoktur diyerek kabih veya abes olma halinin Allah’ın fiilleri için geçersiz olduğunu ifade eder. Ayrıca Teftâzânî, söz konusu gayenin sadece elem ve lezzete ulaşma noktasında değerlendirilmesine de karşı çıkar. Belki de bizim bilmediğimiz başka gayeler vardır. Aksi takdirde cezayı hak edene cezanın erişmesi bir gaye için olur. Cisimsel hazzın gerçek olmadığı ve haz ile acının giderilmesinin kastedildiği düşüncesini de kabul etmeyen Teftâzânî, hazzın acının giderilmesinden ibaret olmasının doğru olmadığını savunur.⁴⁶

Haşr konusunda, beden parçalarının yok edilip tekrar var edilmesi ya da parçaların toplanarak bir araya getirilmesi konusu özetlenecek olursa, *Şerhu'l-Akâid* isimli eserinde, dağılan parçaların bir araya getirilmesi şeklinde cismânî haşr görüşünü kabul etmiş fakat daha sonra kaleme aldığı *Şerhu'l-Makâsid* eserinde her iki görüşe de işaret eden ayetlerin bulunduğunu ifade ederek, doğrusunun bu konuda tevakkuf etmek olduğunu söylemiş ve tevakkuf görüşünü benimsemiştir. Yani ona göre bu mesele sem'î bir konu olması hasebiyle, kesin bir şekilde bu gerçekleşecektir denilebilecek bir mevzu olmayıp, hakkında olumlu ya da olumsuz bir

⁴⁴ Teftâzânî, *Şerhu'l-makâsid*, 5/93- 97; Cürçânî, *Şerhu'l-mevâkıf*, 3/558-562.

⁴⁵ Teftâzânî, *Şerhu'l-akâid*, 229; a.mlf., *Tehzibu'l-mantık ve'l-keîm*, 104-105.

⁴⁶ Teftâzânî, *Şerhu'l-makâsid*, 5/93- 97; Cürçânî, *Şerhu'l-mevâkıf*, 3/558-562.

beyanda bulunulamaz. Zira her iki iddianın da delili bulunmamaktadır. “Allah'ın yüzü hariç her şey helak olacaktır.”⁴⁷ ayetini yok olmaya delil sayanlar azınlıktadır. Bir diğer mesele parçalanma da yok olma gibi helaktır. Çünkü helak olma kendisinden beklenen sıfatların yerine getirilememesi şeklindedir.⁴⁸

2.2. Amel Defteri, Mîzân, Hesap Günü, Sırât ve Şefaât

Teftâzânî amel defterini, kulların itaat ve masiyetlerinin kayıtlı olduğu defter olarak açıklar ve haktır der. O, mü'minlerin amel defterlerinin sağdan, kâfirlerin ise sol ve arka tarafından verileceğini ifade ederek, “Her insanın boynuna işlediklerini dolarız ve kıyâmet günü açılmış bulacağı kitabı önüne çıkarırız.”⁴⁹ “Kimin kitabı sağından verilirse, hesabı kolay olacaktır.”⁵⁰ ayetlerini buna delil gösterir.⁵¹

Mîzâna gelince, Ehl-i Sünnet, nakillerden yola çıkarak mîzânda tartılacak olanın tek tek ameller olmadığını, amellerin tümüyle yazıldığı amel defterleri olduğunu; Allah Teâlâ'nın bildiği halde amellerin yazıldığı defterlerin tartılmasında bizim fark edemeyeceğimiz bazı hikmetlerin olabileceğini iddia eder.⁵² Teftâzânî, amellerin vezni olmadığını çünkü araz olduğunu ve arazların da iadelerinin mümkün olmadığını iddia eden bazı Mu'tezilî düşünürlerin mîzânı reddettiğini, bu âlimlerin, “ameller iade edilebilir olsa dahi birer cisim olmadıkları için tartılmalarının mümkün olmayacağını; öyle olsa dahi Allah Teâlâ amelleri bildiği için tartılmalarının abes olduğunu” iddia ettiklerini zikretmiştir.⁵³

Mu'tezile'nin bazı fikirlerine katılmayan ve mîzânı farklı şekilde açıklayan, amellerin yazılı olduğu sahifeler tartılacaktır diyen Teftâzânî, “Allah'ın nuru taat için, zulmeti de masiyet için özel işaret kılmasının mümkün olduğunu, nurun bir kefeye zulmetin de diğer bir kefeye koyabileceğini, taatlerin ve zulmetlerin yazılmış olduğu sahifelerin tartılması suretiyle mîzânın gerçekleşeceğine inanır. Kâdî Abdulcebbar (ö.415/1025)'in söylediği gibi iyiliklerin nûrânî varlıklar, kötülüklerin de karanlık varlıklar kılınarak mîzânın gerçekleşebileceğini söyler. Ona göre, mîzân kelimesinin çoğul sigası ile kullanılması büyüklüğünü ifade etmek için olduğundan her mükellefin bir mîzânı olacaktır. Muhakkak ki

⁴⁷ el-Kasas, 28/88.

⁴⁸ Cürcânî, *Şerhu'l-mevâkıf*, 3/560.

⁴⁹ el-İsra, 17/13.

⁵⁰ el-İnşikak, 84/7-8.

⁵¹ Teftâzânî, *Şerhu'l-makâsîd*, 5/120-122; Teftâzânî, *Şerhu'l-akâid*, 232; Teftâzânî, *Tehzîbu'l-mantik ve'l-kelem*, 108.

⁵² Teftâzânî, *Şerhu'l-akâid*, 231.

⁵³ Teftâzânî, *Şerhu'l-akâid*, 231.

büyük mîzân Allah'ın azametini/celalini izhar için tek olacaktır.⁵⁴ Ayrıca o, mîzânın mahiyetini Allah'a havale etmenin en isabetli yöntem olduğunu da söylemiştir.⁵⁵

Bazı Mu`tezile ve Şîf âlimleri dışında hemen tüm Müslüman âlimleri, ahiret hallerinden biri olan hesabın gerçekleşeceğini; Kat`î naslarla kesin olarak vârid olan hesaba iman etmenin ise farz olduğunu savunmuşlardır. Teftâzânî, hesap konusunda ahiretteki hesabın, “Şüphesiz Allah, hesabı çabuk görendir.”⁵⁶ ayetinin de işaret ettiği üzere gerçekleşeceğini ifade eden Ehl-i Sünnet'in görüşlerini benimsemiştir.⁵⁷ Fussilet sûresinin yirminci⁵⁸ ayetinden de istidlalde bulunarak ayrıca hesap günü şu on şeyin⁵⁹ o gün insanın lehine veya aleyhine şahitlik edeceğini söylemiş, bu şahitliğin organların konuşması suretiyle gerçekleşebileceğini ifade etmiştir.⁶⁰

Teftâzânî, ahiret hallerinden olduğunu söylediği sırâtın kıldan ince, kılıçtan keskin, cennet ehlinin üzerinden geçip kurtulacağı, cehennem ehlinin ise ayaklarının kayıp düşeceği, cehennem üzerine uzanan bir köprü olduğunu kabul eder.⁶¹ O sırâtın, cennet ya da cehennem yolu veya açık bir yol gösterici veyahut ibadetler ve şariat olabileceğini öngörür. Ona göre bazı Mu`tezile mensupları kıldan ince, kılıçtan keskin; cennet ehlinin üzerinden geçeceği köprü şeklinde anlatılan sırâtı kabul etmeyip<sup>62</sup> varlığının kabul edilmesi durumunda, bu köprüyü geçmenin mümkün olmayacağına inanırlar. Sırâtı reddeden Mu`tezilî âlimlerin iddialarına cevap veren Teftâzânî, Allah'ın bazılarına sırâtı (yolu) kolaylaştıracağını, mü'minleri böyle bir köprüden kolayca geçirmeye kadir olduğunu, bunun tıpkı bir anlık, şimşek gibi gerçekleşeceğini söyleyerek sırât köprüsünden geçmenin imkânını geminin suyun üzerinde yürümesine, kuşun havada uçuşmasına benzetir. Ona göre bunlar da olağanüstü işlerdendir. Allah di-

⁵⁴ Teftâzânî, *Şerhu'l-makâsîd*, 5/121.

⁵⁵ Teftâzânî, *Şerhu'l-Âkâid*, 232.

⁵⁶ İbrahim, 14/51.

⁵⁷ Teftâzânî, *Şerhu'l-makâsîd*, 5/121-122; a.mlf., *Şerhu'l-akâid*, 232; a.mlf., *Tehzibu'l-mantık ve'l-keîâm*, 07-108. Hesabın gerçekleşeceğine dair Kur'an delili için bk. es-Saffat, 37/24; en-Nebe, 78/28; el-İnşikak, 84/7-8; el-İsra, 17/13; el-Hicr, 15/92; Âl-i İmran, 3/106; Abese, 80/38-41.

⁵⁸ Nihayet oraya geldiklerinde vaktiyle yaptıklarından dolayı kulakları, gözleri ve derileri onların aleyhine şahitlik eder. Fussilet, 41/20.

⁵⁹ Bunlar; kişinin dili, eli, ayakları, kulakları, gözleri, derisi, gece, gündüz ve Kirâmen Kâtibin melekleri.

⁶⁰ Teftâzânî, *Şerhu'l-makâsîd*, 5/121-122; a.mlf., *Şerhu'l-akâid*, 232; a.mlf., *Tehzibu'l-mantık ve'l-keîâm*, 107-108.

⁶¹ Teftâzânî, *Şerhu'l-makâsîd*, 5/117; a.mlf., *Şerhu'l-akâid*, 233; a.mlf., *Tehzibu'l-mantık ve'l-keîâm*, 107-108; Süleyman Toprak, *Ahirete İman*, 56; Kâdi Aldülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 672.

⁶² Teftâzânî, *Şerhu'l-makâsîd*, 5/117-120; Kâdi Aldülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 672-674.

lerse hızlı bir şimşek, hızlı bir at ile geçmek veya hızlı bir rüzgâr gibi geçmek şeklinde kullara sıratı kolaylaştırabilir.⁶³

Şefaate gelince, Teftâzânî "Artık şefaathâlin şefaati onlara fayda vermez".⁶⁴ ayetinden istidlal yaparak, şefaatin fayda vermeyeceği meselesinde şefaatin sadece kâfirlere faydasının olmayacağını söylemektedir. Şefaatin fayda vermemesi hükmünün kâfirlerle alakalı kılınmasından, kâfir olmayanların mutlak şekilde şefaatten faydalanacağı sonucu da çıkarılmamalıdır. O, büyük günah işleyen şefaati konusunda tevâtür derecesine ulaşan haberler neticesinde, şirk ve küfür dışındaki büyük günahları işleyenlere yani Müslüman olduğu halde günahkâr olanlara şefaatin câiz olacağını, peygamberlerin ve hayırlı kulların Allah'ın izniyle bu kimselere şefaate edebileceği konusunun rivayetlerle sabit olduğunu zikretmiştir.⁶⁵

Teftâzânî'ye göre ister günah işleme anında, ister mahşer yerinde ister cehenneme girdikten sonra olsun büyük günah işleyen kimse için şefaate câizdir. Bu konuda mütevâtîr denilecek haberler ve büyük günah işleyen kimsenin affı hakkında ayetler mevcuttur.

2.3. Cennet – Cehennem

Teftâzânî cennetin yaratılmış olduğu görüşünü savunmakta olup ona göre, cennet ve cehennem haktır ve iman edilmesi gereken inanç esaslarıdır. Ona göre, Hz. Âdem ve Hz. Havva kıssası⁶⁶ cennetin yaratılmış olduğuna işaret etmekte, cennetin yaratılması da cehennemin yaratılmış olmasının delili olmaktadır. Ayrıca o, cennet ve cehennemin şu an mevcut olduğunu, bu konuda İslâm ümmetinin icma ettiğini ifade etmiştir. Zira her ikisinin sübutları ayındır, ikisini ayıran bir şey yoktur.⁶⁷

Teftâzânî, kendi savunduğu görüşe aykırı düşünceler ortaya koyan bazı kelamcılarının fikirlerini hususî olarak zikredip onlara cevaplar da vermiştir. Bunlardan biri de Ebû Hâşim el-Cübbâî (ö.321/933)'dir. Ebû Hâşim el-Cübbâî, şayet cennet ve cehennem yaratılmışsa "Onun zatından başka her şey yok olacaktır."⁶⁸ ayetinden hareketle ikisinin de yok olacağını ifade etmiş, yaratılmış olmasının nas ve icmâya aykırı olduğunu iddia etmiştir. Yine o, "cennet yiyecekleri ve gölgeleri devamlıdır."⁶⁹ ayetinden esinlenip "Eğer cennet şu anda yaratılmış olsaydı cennet yemişlerinin helak olma-

⁶³ Teftâzânî, Şerhu'l-akâid, 233; a.mlf., Makâsîd, 5/117; a.mlf., Tehzibu'l-mantik ve'l-kelem, 108.

⁶⁴ el-Müddessir, 74/48.

⁶⁵ Teftâzânî, Şerhu'l-akâid, 245; a.mlf., Şerhu'l-makâsîd, 5/157; a.mlf., Tehzibu'l- Mantik ve'l-kelem, 111.

⁶⁶ Hz. Âdem ve Hz. Havva kıssası, onların cennete yerleştirilmeleri ve yasak ağacın meyvesinden yemeleri sebebiyle cennetten uzaklaştırılmalarıdır. Bu konu Kur'an ve sünnet ile sabittir.

⁶⁷ Teftâzânî, Şerhu'l-makâsîd, 5/107.

⁶⁸ el-Kasas, 28/88.

⁶⁹ er-Ra'd, 13/35.

ması gerekirdi, oysa kıyâmet günü her şey helak olacaktır dolayısıyla cennet yemişlerinin de helak olması gerekir” diyerek cennet ve cehennem sonradan yaratılacağını iddia etmiştir. Teftâzânî, bu itirazlara şu şekilde cevap verir: “Cennet ve cehennem ayetin umumundan müstesnadır. Yani cennet yemişlerinin ve gölgesinin sürekliliğine dönük ayetler, her şeyin helak olacağı ayeti ile tahsis edilmiş olabilir. Buradaki helak yok olma manasında değildir veyahut da cennet ve cehennem bir anlık fani olurlar ki bu da örfe devam etmesi manasına engel teşkil etmez. Cennet ve cehennem ebedî olmasının anlamı tükenenlerin yerine onun benzerinin gelmesidir. Cennet ve cehennem parçalarının yok edilmesiyle değil, dağıtılmasıyla bir anda yok edilir ve sonra dağılan parçaların toplanması suretiyle iade edilir. Cennet yemişlerinin devamlılığı tek tek yemişlerin her biri için geçerli değildir, aksine devamlılıkla kastedilen bir yemişin yenildiğinde yerine diğer bir yemişin geçmesi anlamındadır. Çünkü her yemişin olduğu haliyle sürekliliği düşünülemez. Bu anlamda devamlılık kâinatın bir an için helak olmasıyla çelişmez. Yemişlerin kendilerinden yararlanılmayacak hale gelmesi de helak anlamının oluşması için yeterlidir. Böylece cennet ve cehennem zât bakımından sürekli olurken, sûret bakımında helak olmaktadır.”⁷⁰

Teftâzânî’ye göre kim hakıyla Allah’ı tanır, O’na iman ve itaat ederse cennettir. Kim de Allah’ın emirlerini inkâr edip yapmazsa cehennemdedir. O, “Aslî olarak Müslümanların günahkârları azap görecektir fakat bu azap ebedî olmayacaktır. Çünkü cehennem kâfirler içindir” demektedir.⁷¹

Büyük günah işleyen ve tövbe etmeden ölen bir kişinin durumu hakkında Müslüman âlimler ihtilaf etmiştir. Ehl-i Sünnet’e göre eğer tövbe etmeden bu hali üzere ölürse⁷² ceza görebilir; ancak cehennemde sonsuz kadar kalmaz. Belli bir süre cezasını çeker, azabı son bulur ve cehennemden çıkar. Bu durum Allah’ın üzerine zorunlu bir şey değildir. Bilakis va`d’in muktezasıdır.⁷³

Bu konuda cehennemden hiçbir şekilde çıkışın olmayacağı savunan Mu`tezilî âlimler ise görüşlerini ayetlerle delillendirmişlerdir. Bu delillerden ilki, ebedî olarak kalmadan bahseden va`d hakkındaki ayetlerdir. “Kim Allah’a ve Rasûlüne karşı gelirse, şüphesiz onlar için, içinde ebedî kalacakları cehennem ateşi vardır”,⁷⁴ “Kim bir mü’mini kasten öldürürse, cezası, içinde

⁷⁰ Teftâzânî, *Şerhu’l-akâid*, 236; Teftâzânî, *Şerhu’l-makâsîd*, 5/107-110; Cürçânî, *Şerhu’l-mevâkıf*, 3/572.

⁷¹ Teftâzânî, *Şerhu’l-makâsîd*, 5/132, 134.

⁷² Eş`arî mezhebine göre ceza veya af konusunda bir kesinlik yoktur.

⁷³ Teftâzânî, *Şerhu’l-makâsîd*, 5/132-139.

⁷⁴ el-Cin, 72/23.

ebedî kalacağı cehennemdir”,⁷⁵ “Fasıklık edenlere gelince, onların barınağı ateştir. Oradan her çıkmak istediklerinde oraya döndürülürler”,⁷⁶ “Kim de Allah'a ve Peygamberine isyan eder ve onun koyduğu sınırları aşarsa, Allah onu ebedî kalacağı cehennem ateşine sokar”,⁷⁷ “Evet, kötülük işleyip suçu benliğini kaplamış (ve böylece şirke düşmüş) olan kimseler var ya, işte onlar cehennemliklerdir. Onlar orada ebedî kalacaklardır.”⁷⁸

Teftâzânî Mu`tezile'nin bu söylemlerini kabul etmeyip tövbe edenin, küçük günah işleyenin veya büyük günah işleyenin kesin bir şekilde ebedî olarak cehennemde kalacağına dair bir bilginin naslarda vârid olmadığını söyler. Çünkü büyük günah işledikten sonra tövbe etmesi ve iyi bir amel işleminin kişinin günahını silebileceğini zikreder. Ayrıca ona göre ayetlerde bu kişinin ebedî azabı hak etmediğine dair emareler de mevcuttur. Ancak bu durum, imana sahip olması şartıyla günahkârın cehennemde kesinlikle ebedî kalacağını göstermeyip affa mazhar olabileceğine de işaret taşımaktadır. Teftâzânî'ye göre bütün bu ayetlerde geçen ebedilik ile cehennemde “uzun bir bekleyiş” kastedilmektedir.⁷⁹ “Uzun bir bekleyiş” (huld/çağlar boyu) kavramıyla neyin maksut olduğu hakkında farklı yaklaşımlar olabilir. Ancak Teftâzânî, ümmetin icmasına uygun olarak huld kavramını, cehennemin bir niteliği olan ebedilik şeklinde anlar. Fakat cehennemin ebediliğiyle büyük günah sahibine (mürtekibu'l-kebîre) verilecek azabın ebedi olması birbiriyle karıştırılmamalıdır. Ebedi olan kebîrenin azabı değil, cehennemin azabıdır. Diğer bir deyişle Teftâzânî'ye göre büyük günah sahibi, cehenneme girecek olsa bile orada ebedi kalmayacaktır. Ancak inkârcılar, ebedi cehennem azabının içinde ebedi olarak kalacaklardır. Bu açıklamalar ışığında, Teftâzânî'nin cehennem azabıyla ilgili olarak dile getirdiği huld kavramı, kâfirler için ebediyet, kebîre sahipleri için ise çağlar boyu kalmak şeklinde anlaşılmaktadır.

Sonuç

Gayba iman meselelerinden biri olan ahirete iman, kelâm ilminin konuları arasındadır. Ahirete iman hakkında farklı mezheplerden alimler görüşlerini eserlerinde ortaya koymuşlardır. Teftâzânî de bu alimlerden biridir. Bu çalışmada da Teftâzânî'nin ahiret evresine dair görüşleri incelenmiştir. Bu incelemede onun eserleri temel alınarak, diğer mezheplerin kaynaklarından da faydalanılarak ortaya konulmaya çalışılmıştır. Teftâzânî'nin berzah âlemi, ba`s, haşr ve ahirette karşılaşılabilecek aşamalar

⁷⁵ en-Nisa, 4/93.

⁷⁶ es-Secde, 32/20.

⁷⁷ en-Nisa, 4/14.

⁷⁸ el-Bakara, 2/81.

⁷⁹ Teftâzânî, *Şerhu'l-makâsîd*, 5/135-139.

hakkındaki görüşleri üç ana başlık altında ele alınmaya çalışılmıştır. O, ahiret ile ilgili meselelerin sem`i delillerle sabit, inkarının ise sapıklık olduğunu açıkça beyan etmiş, iman esaslarından olan meâda/ahirete inanılmasının farz olduğunu söylemiştir.

Meâda dair çalışmaların neredeyse tamamında ele alınan konulara Teftâzânî de açıklık getirmiş, fakat bu çalışmalardan farklı olarak itirazlara kendi uslubu üzerinden cevaplar vermiştir. O kadar ki, ba`s ve haşr konusunu alanında uzmanların bile anlamakta zorlanacağını, bu nedenle ehil olmayan kişilerin bu mevzu hakkında konuşmasının doğru olmadığını ve ba`s konusunda söylenmesi gereken bütün meselelere temas ettiğini söyleyerek kendisinin buna ehil olduğunu ortaya koymuştur.

Araştırmanın neticesinde, Teftâzânî'nin meâda dair görüşlerinin genelinde Eş`ârî anlayışın meâd konusuna bakışını toparlayan özet bir niteliğe sahip olmakla beraber onun açıklamalarının Müslüman inancının ahiret anlayışının sağlıklı bir şekilde öğrenilip kavranmasında önemli bir yeri olduğu söylenebilir. Nitekim onun gerek ahiret konularına hâkimiyeti gerek yapılan itirazlara cevap verirken kullandığı delilleri ve gerekse ikna edici üslubu bu varsayımın doğruluğunu göstermektedir.

Kaynakça

- Abdülcebbar, Ebû'l-Hasan Abdulcebbar b. Ahmed Kadı. *Şerhu'l-usûli'l-hamse*. çev. İlyas Çelebi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Bilmen, Ömer Nasuhî. *Muvazzah İlmi Kelâm*. sad. İsmail Paçacı. İstanbul: Yeni Matbaa, 1959.
- Cüveynî, İmamü'l-Haremeyn. *Kitâbü'l-irşad*. çev. Adnan Bülent Baloğlu. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Ebû Hanîfe, İmam-ı A'zam Numan b. Sabit Bağdadî. *Kitâbu el-fıkhu'l-ekber*. nşr. Muhammed b. Abdurrahman Elhamis. Birleşik Arap Emirlikleri: Mektebetü'l-Furkân, 1999.
- Ebû Hafs en-Nesefî, Necmeddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Nesefî. *et-Teysîr fi't-tefsîr*. thk. Mâhir Edîb Habûş, vd., 9 Cilt. İstanbul: Dâr el-Lubâb, 2019.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed. *el-İktisâd fi'l-itikâd*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1962.
- Gazzâlî, *İhyau Ulûmid-Dîn*. çev. Ahmed Serdaroğlu. 4 Cilt. İstanbul: Bedir Yayınları, 1973.
- Gölcük, Şerafeddin. Toprak, Süleyman. *Kelâm: Tarih, Ekoller, Problemler*. Konya: Tekin Kitabevi, 2016.
- İmam Ahmed b. Hanbel. *Müsned el-İmam Ahmed b. Hanbel*. thk. Şuayib el-Arnaut vd. Beyrut: Müessesetü er-Risale, 2001.
- Kur'an Yolu* (Erişim 23 Mayıs 2022). <https://kuran.diyamet.gov.tr>.

- Müslim, Ebû'l-Hüseyn b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *Sahihu Müslim*. thk. Muhammed Fuad Abdulbâkî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi et-Türâsu'l-Arabî, 1955.
- Nesaî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb. *es-Sunenu'l-Kübrâ*. Abdulgaffar Süleyman el-Bundârî-Seyyid Kusrevî Hasan. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1991.
- Nesefî, Ebû'l-Berekat. *Tefsiru'n-Nesefî*. Beyrut: Daru'l-Kelimi't-Tayyib, 1998.
- Özarslan, Selim. *İslâm'da Ölüm ve Diriliş Öğretisi*. Konya: İnci Ofset, 2001.
- Özen, Şükrü. "Teftâzânî". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 40 Cilt. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Sâbûnî, Nureddîn. *el-Kifâye fi'l-Hidâye*. Beyrut: Daru İbn Hazm, 1986.
- Sâbûnî, Nureddîn. *Bidâye fi Usûli'd-dîn (Mâtürîdiyye Akâidi)*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1979.
- Seyyid Şerif Cürçânî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî. *Şerhu'l-mevâkif*. çev. Ömer Türker. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015.
- Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm b. Ebî Bekr. *el-Müel ve'n-nihal*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1975.
- Şık, İsmail – Karagöz, Nail. "Ahiret Hayatı". ed. İsmail Şık. *Kelâm IV Sistematik Kelâm 2 Nübüvvet Meâd*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2016.
- Tirmizî, Muhammed b. İsa b. Sevre. *Sünenü't-Tirmizî*. nşr. Muhammed Fuad Abdulbâkî. y.y., 1976.
- Teftâzânî, Sa`duddîn Mesud b. Ömer b. Abdullah. *Tehzibu'l-mantık ve'l-keîâm*. Kahire: Matbaatü's-Saade, 1912.
- Teftâzânî, Sa`duddîn. *Şerhu'l-Akâid*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982.
- Teftâzânî, Sa`duddîn. *Şerhu'l-akâid*. Pakistan: Mektebetü'l-Buşrâ, 2009.
- Teftâzânî, Sa`duddîn. *Makâsıdu'l-Kelâm fi Akâidi'l-İslâm Kelâm İlminin Maksatları*. çev. İrfan Eyibil. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Teftâzânî, Sa`duddîn. *Şerhu'l-makâsid*. thk. Abdurrahman Umeyre. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1989.
- Topaloğlu, Bekir. "Ahiret". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.
- Toprak, Süleyman. *Ahirete İman*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınevi, 2015.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Azap". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 4 Cilt. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.